

УДК 342.8(477)

О.В. МАРЦЕЛЯК, докт. юрид. наук, доц.,
Харківський національний університет внутрішніх справ

ЗАХОДИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УЧАСНИКІВ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

Ключові слова: виборчий процес, відповідальність, народний депутат

Реалізація громадянами України свого конституційного права на участь в управлінні державою потребує ефективного захисту їх активного і пасивного виборчого права від неправомірних посягань з боку інших учасників виборчого процесу. Традиційно основне місце в механізмі правової охорони виборчих прав громадян відводиться кримінальній та адміністративній відповідальності, про що свідчить і ст.117 Закону України “Про вибори народних депутатів України” в редакції від 7.07.2005 р., де конкретно називаються ці види юридичної відповідальності, хоча й зазначається, що особи, винні у порушенні законодавства про вибори депутатів, можуть бути притягнуті до іншої відповідальності. Однак не уточнюється до якої, чи яких саме.

Тобто, ми можемо констатувати, що конституційно-правова відповідальність незаслужено залишається поза увагою вітчизняних парламентаріїв та не отримує свого прямого законодавчого визнання. Хоча чинним законом про вибори народних депутатів України передбачені окремі підстави конституційно-правової відповідальності учасників виборчої кампанії та визначені специфічні санкції - заходи, які властиві цьому виду юридичної відповідальності. Такий підхід щодо регламентування конституційно-правової відповідальності у сфері електоральних відносин не тільки негативно відображається на правозастосовній практиці по виборах українських парламентаріїв, але й зна-

чною мірою не сприяє подальшому удосконаленню її законодавчого регулювання та ускладнює концептуально-теоретичне обґрунтування сутності конституційно-правової відповідальності. Певною мірою такий стан офіційного визнання цього різновиду юридичної відповідальності можна пояснити новизною та, як наслідок, малодослідженістю конституційно-правової відповідальності, тими теоретично спірними моментами, які мають місце в науці конституційного права щодо співвідношення політичної та конституційно-правової відповідальності, її розуміння не тільки в традиційному ретроспективному (негативному), але й в перспективному (позитивному) аспекті¹, щодо визначеності суб'єктів конституційно-правової відповідальності, санкцій та ін.

Однак виходячи з того, що цей різновид юридичної відповідальності відіграє важливу роль у легітимізації самих виборів, а також, що конституційно-правова відповідальність істотно відрізняється від кримінальної та адміністративної відповідальності з точки зору змісту і наслідків санкцій, які застосовуються за правопорушення у виборчому процесі²

¹ Зразу ж зазначимо, що ми розглядаємо конституційно-правову відповідальність тільки у ретроспективному значенні (відповідальність за минуле), оскільки в позитивному її розумінні втрачається основне призначення цього виду юридичної відповідальності і все зводиться до того, що конституційно-правова відповідальність виступає, головним чином, як належне (відповідальне) відношення особи до своїх функціональних обов'язків, добросовісне, успішне їх виконання і в цьому випадку, на наш погляд, має місце заміна понять «відповідальність» та «виконання повноважень», що нівелює призначення відповідальності як одного з ефективних регуляторів поведінки учасників конституційно-правових відносин.

² Як зазначається у літературі, на відміну від кримінальної та адміністративної відповідальності, які проявляються чи то у формі грошових стягнень - штрафів, чи то у формі обмеження волі правопорушника, санкції конституційно-правової відповідальності, по-перше, як правило, пов'язані з позбавленням особи-суб'єкта виборчого процесу його спеціального статусу (виборчої правосуб'єктності) чи застосуванням до нього інших заходів, які мають наслідком припинення чи обмеження його прав у виборчому проце-

[1, с.47-48], вважаємо за необхідне більш детально зупинитися на її характеристиці, зокрема, аналізі заходів конституційно-правової відповідальності.

Заходи конституційно-правової відповідальності за виборчі правопорушення являють собою особливий різновид встановлених державою і здійснюваних від її імені заходів конституційно-правового примусу, які окреслюють межі конституційно-правової відповідальності [1, с.94]. Вони характеризуються тим, що визначаються чинним законодавством про вибори, застосовуються в рамках неслужбового підпорядкування спеціально уповноваженими органами чи посадовими особами як реакція на неправомірні дії учасників виборчого процесу, реалізуються шляхом прийняття юрисдикційних, правозастосовних актів з метою захисту правопорядку у виборчій системі.

В юридичній літературі існують різні точки зору щодо заходів конституційно-правової відповідальності, які використовуються у виборчому праві. Одні науковці розглядають їх у вузькому значенні і стверджують, що вони представлені, головним чином, відміною (анулюванням) реєстрації кандидата (списків кандидатів), а також відміною результатів виборів [2]. Інші, навпаки, дотримуються широкого розуміння заходів конституційно-правової відповідальності і відносять до них розформування виборчих комісій, відсторонення членів дільничних виборчих комісій від участі в роботі, якщо вони перешкоджають діяльності комісії чи здійсненню громадянином своїх виборчих прав, відміну незаконних рішень комісій [3-5]. А російський вчений О.Є. Штурнев дає наступний перелік заходів конституційно-правової відповідальності за виборчі правопорушення:

1) дострокове припинення за рішенням суду повноважень члена виборчої комісії з правом ухвального голосу у зв'язку з ви-

сі в рамках даної виборчої кампанії, по-друге, практично всі санкції конституційно-правової відповідальності є абсолютно визначеними.

знанням його систематично не виконуючим своїх обов'язків;

2) дострокове припинення повноважень голови, заступника голови, секретаря виборчої комісії за рішенням комісії у випадку здійснення відстороненою від посади особою виборчого правопорушення;

3) розформування виборчої комісії;

4) відмова в реєстрації виборчого блоку;

5) відмова політичній партії, виборчому блоку у видачі завірених копій списків кандидатів;

6) відмова в реєстрації групи виборців, які підтримують самовисування кандидата на посаду Президента РФ;

7) відмова в реєстрації уповноважених представників політичної партії, виборчого блоку при проведенні виборів Президента РФ;

8) відмова в реєстрації кандидата, списку кандидатів при здійсненні виборчого правопорушення;

9) відміна реєстрації кандидата, списку кандидатів, виключення кандидата із зареєстрованого списку кандидатів;

10) попередження кандидату, політичній партії, виборчому блоку при проведенні федеральних виборів;

11) відсторонення члена дільничної виборчої комісії від участі в її роботі в день голосування;

12) випровадження спостерігача, іншої особи із приміщення для голосування в день голосування;

13) визнання протоколу виборчої комісії про підсумки голосування недійсним;

14) визнання підсумків голосування, результатів виборів недійсними при здійсненні виборчого правопорушення;

15) відміна рішення виборчої комісії про підсумки голосування, про результати голосування при здійсненні виборчого правопорушення;

16) відміна рішення про визнання обраним кандидата у випадку, якщо він не пізніше ніж протягом семи днів з дня офіційного опублікування загальних результатів виборів

не подав відповідній виборчій комісії копію наказу (розпорядження) про звільнення його від обов'язків, несумісних зі статусом депутата, виборної посадової особи, чи копію документів, які підтверджують подання ним у встановлений термін заяви про звільнення від зазначених обов'язків [1, с.114-115].

На наш погляд, більш праві у цьому теоретично-спірному питанні автори, які дотримуються широкого розуміння заходів конституційно-правової відповідальності суб'єктів виборчого процесу, а такі багатоманітні підходи у їх визначенні – додатковий доказ неналежної доктринальної дослідженості цього різновиду юридичної відповідальності правознавцями, взагалі, і українськими вченими-конституціоналістами, зокрема.

Таким чином, солідаризуючись з прихильниками широкого тлумачення заходів конституційно-правової відповідальності суб'єктів виборчого процесу (при цьому піддаючи певній критиці перераховані О.Є. Штурневим заходи та враховуючи положення національного Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про вибори народних депутатів України” від 7.07.2005 р.), можна назвати наступні заходи конституційно-правової відповідальності суб'єктів виборчого процесу в Україні:

1) дострокове припинення повноважень складу окружної виборчої комісії (ст.37 Закону України “Про вибори народних депутатів України” в редакції від 7.07.2005 р.);

2) дострокове припинення повноважень складу дільничної виборчої комісії (ст.37 Закону);

3) дострокове припинення повноважень члена окружної виборчої комісії (ст.37 Закону);

4) дострокове припинення повноважень члена дільничної виборчої комісії (ст.37 Закону);

5) дострокове припинення повноважень (заміна) голови виборчої комісії, заступника голови, секретаря виборчої комісії (ст.37 Закону);

6) відмова у реєстрації кандидата (кандидатів) у народні депутати України (ст.62 Закону);

7) скасування реєстрації кандидата чи кандидатів у народні депутати України (ст.64 Закону);

8) оголошення Центральною виборчою комісією партії (блоку) або окремому кандидату в народні депутати України попередження (ст.64 Закону);

9) дострокове припинення повноважень офіційного спостерігача від партії (блоку) (ст.74 Закону);

10) оголошення попередження чи позбавлення права офіційного спостерігача від партії (блоку) бути присутнім на засіданні виборчої комісії (ст.75 Закону);

11) дострокове припинення повноважень офіційного спостерігача від громадської організації чи позбавлення його права бути присутнім на засіданні виборчої комісії (ст.74 і 76 Закону)³;

12) визнання дільничною виборчою комісією голосування на виборчій дільниці недійсним (ст.90 Закону);

13) відмова у прийнятті виборчих документів від дільничної виборчої комісії та зобов'язання її виправити виявлені окружною виборчою комісією недоліки (ст.92 Закону);

14) визнання окружною виборчою комісією голосування на виборчій дільниці недійсним (ст.92 Закону);

15) відмова у відшкодуванні партії (партіям, що входили до блоків) витрат, пов'язаних з фінансуванням передвиборної агітації (ст.98 Закону).

Зазначені заходи конституційно-правової відповідальності суб'єктів виборчого процесу не являють собою їх вичерпний перелік. Це тільки їх частина, яка передбачена Законом України “Про вибори народних депута-

³ Хоча необхідно зазначити, що, відповідно до ст.76 Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про вибори народних депутатів України”, офіційні спостерігачі від громадських організацій не визнаються самостійними суб'єктами виборчого процесу, що вважаємо недоліком чинного Закону.

тів України”. Окремі заходи такої відповідальності визначені також Законом України “Про Центральну виборчу комісію” та іншими нормативними актами.

Аналіз же передбачених законом про вибори народних депутатів України заходів конституційно-правової відповідальності суб’єктів виборчої кампанії приводить до певних висновків. Найбільш м’якими за правовими наслідками є заходи у формі відмови у прийнятті виборчих документів від дільничної виборчої комісії та зобов’язання її виправити виявлені округною виборчою комісією недоліки, а також попередження. Учасники виборчих відносин, до яких застосовуються дані заходи, не втрачають свого спеціального статусу у виборчій кампанії, а кара по відношенню до них проявляється тільки в певному публічному осуді. Це пов’язано з тим, що ці заходи конституційно-правової відповідальності мають використовуватися за незначні виборчі правовідносини, які не нанесли значної шкоди виборам. Проте викликає подив, що національний законодавець передбачив попередження з боку Центральної виборчої комісії за такі правопорушення, як встановлення судом при розгляді виборчого спору факту підкупу виборців або членів виборчих комісій кандидатом у депутати, партією (блоком), яка висунула кандидатів у депутати, представником партії (блоку) у Центральній виборчій комісії, уповноваженою особою партії (блоку) чи посадовою особою партії (партії, що входить до блоку), а також іншою особою за дорученням партії (блоку), що висунула кандидатів у депутати. Адже такі дії являють собою кримінальний злочин, передбачений ст.157 КК України.

На наш погляд, надто ліберальною є міра покарання у формі попередження і за встановлені судом факти використання кандидатом у депутати, партією (блоком) при фінансуванні передвиборної агітації, крім коштів виборчого фонду партії (блоку), інших коштів, чи коли кандидат у депутати, який займає посаду, в тому числі за сумісництвом, в

органах виконавчої влади чи органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, у закладах, установах, організаціях, у військових формуваннях, утворених відповідно до законів України, залучав або використовував для проведення передвиборної агітації підлеглих осіб, службовий транспорт, зв’язок, устаткування, приміщення, інші об’єкти та ресурси за місцем роботи (зловживання службовим становищем). Зазначені дії завжди мають наслідком порушення одного найважливішого конституційного принципу виборів - принципу рівності, а тому за них варто передбачити більш жорсткі заходи конституційно-правової відповідальності, аж до скасування реєстрації кандидата чи кандидатів у народні депутати України. Попередження, як захід конституційно-правової відповідальності, варто сприймати як профілактичну, превентивну міру, яка застосовується, перш за все, з метою недопущення значних правопорушень у сфері виборчих відносин, або як відповідальність за незначні правопорушення, але ніяк не варто її застосовувати як попереджувальний захід за вчинення істотних правопорушень, як це зараз передбачено п.1, 3, 4 ч.4 ст.64 Закону України “Про вибори народних депутатів України” в редакції від 7.07.2005 р., оскільки у учасників виборчого процесу буде спокуса вчинити такі дії. Тому вважаємо, що чинний виборчий закон потребує доопрацювання в цьому плані, і що попередження повинно виноситися за наступних умов: по-перше, якщо вчинене незначне правопорушення, яке не має істотних негативних наслідків у виборчому процесі; по-друге, воно вчинено вперше; по-третє, суб’єкт, винний у вчиненні правопорушення, розкався і пообіцяв більше не вчиняти аналогічних дій; по-четверте, за вчинене правопорушення не передбачено інших заходів чи видів юридичної відповідальності.

Істотним недоліком законодавчого оформлення попередження як заходу конституційно-правової відповідальності є і те, що його може виносити здебільшого Централь-

на виборча комісія, в той час як таким правом можна було б наділити і окружні виборчі комісії (на сьогодні вони можуть оголосити попередження тільки офіційним спостерігачам). Варто, на наш погляд, також розширити перелік суб'єктів виборчого процесу, щодо яких могло б застосовуватися попередження, наприклад, за здійснення чи намагання здійснити виборче правопорушення засобами масової інформації, головою окружної чи дільничної виборчої комісії, його заступником, секретарем комісії та ін.

Відносно інших заходів конституційно-правової відповідальності можна зазначити, що вони носять більш яскраво виражені негативні наслідки для учасників виборчих відносин, які здійснили правопорушення у сфері виборів. Особливо це стосується таких заходів, як дострокове припинення повноважень складу окружної чи дільничної виборчої комісії за систематичне порушення Конституції та законів України, чи дострокове припинення повноважень члена окружної, дільничної виборчої комісії, або дострокове припинення повноважень офіційного спостерігача, чи дострокове припинення повноважень (заміна) голови виборчої комісії, заступника голови, секретаря виборчої комісії. Хоча треба відзначити, що у ряді випадків дострокове припинення повноважень члена окружної, дільничної виборчої комісії або дострокове припинення повноважень офіційного спостерігача є не стільки санкцією за здійснення виборчого правопорушення, як застосуванням правозабезпечувальної міри. Так, серед перерахованих ч.3 ст.37 Закону тринадцяти підстав дострокового припинення повноважень члена окружної, дільничної комісії заходи конституційно-правової відповідальності проявляються, перш за все, за порушення ним присяги члена комісії, що виявилось як систематичне невиконання покладених на нього обов'язків, що засвідчено не менш як двома рішеннями з цього приводу виборчої комісії, до складу якої він входить, також за повторне або одноразове грубе порушення законодавства України про

вибори, встановлене рішенням суду або рішенням виборчої комісії вищого рівня, і відкликання члена окружної, дільничної комісії суб'єктом подання його кандидатури. Всі інші підстави (припинення українського громадянства, смерть члена комісії, визнання його недієздатним, відмова скласти присягу члена комісії та ін.) виступають не стільки виборчим правопорушенням – винним протиправним діянням, що тягне застосування передбачених законодавством заходів відповідальності, – а, як правильно зазначає відомий російський вчений-конституціоналіст В.В. Ігнатенко, являють собою об'єктивний юридичний факт невідповідності певним вимогам закону, статусу, положення, результату діяльності [6].

Таке саме можна сказати і відносно таких заходів конституційно-правової відповідальності суб'єктів виборчого процесу, як відмова у реєстрації кандидата (кандидатів) у народні депутати України та скасування їх реєстрації. Якщо при утворенні виборчого блоку та висуванні кандидатів у депутати мали місце порушення законів України, або ЦВК подані не всі чи неналежно оформлені документи, то відмова у реєстрації кандидата (кандидатів) виступає заходом конституційно-правової відповідальності. Цим же заходом вона є у випадку, коли кандидатом у депутати повторно вчиняється діяння, за яке йому уже оголошене попередження Центральною виборчою комісією або коли партія (блок) не пізніше як за п'ятнадцять днів до дня виборів звертається до ЦВК про скасування рішення щодо реєстрації кандидата у депутати (правда, тут необхідне законодавче уточнення, за що за даних умов може бути застосоване скасування реєстрації кандидата чи усіх кандидатів у народні депутати України). За інших обставин відмова у реєстрації кандидата (кандидатів) у народні депутати України та скасування його реєстрації слід розглядати як реакцію на невідповідність кандидата чи партії (блоку) певним законодавчим вимогам, що пред'являються як правова умова його легітимізації в якості учасника

виборчих правовідносин. “В цих випадках, - пише О.Є. Штурнев, - відмова у реєстрації (аналогічно й скасування реєстрації – О.М.) не розглядається як міра, спрямована на досягнення однієї з важливої мети конституційно-правової відповідальності – вона не пропонує зміни відношення правопорушника до скоєного правопорушення і його наслідків, не обумовлює реалізації карної (штрафної) і превентивної (виховної) функції, які властиві даному різновиду відповідальності. Реалізація цього заходу не обумовлює застосування до правопорушника заходів впливу (кари, стягнення), що тягнуть несприятливі для нього наслідки. В цих умовах відмова у реєстрації здійснюється виборчою комісією шляхом процедур, які не охоплюють собою всі обов’язкові елементи, властиві процесуальному порядку притягнення правопорушника до конституційно-правової відповідальності: не ґрунтується на її принципах і не передбачає виявлення усіх ознак складу виборчого правопорушення, в тому числі встановлення вини правопорушника.” [1, с.141-142] Тобто, вибуття особи, висунутої кандидатом у депутати, за межі України для проживання чи з метою отримання політичного притулку, набрання щодо кандидата у депутати законної сили обвинувальним вироком суду за вчинення умисного злочину, визнання кандидата у депутати недієздатним і т. ін. не є підставами застосування щодо такого кандидата (кандидатів) у депутати конституційно-правової відповідальності, а являють собою правові засоби, спрямовані на встановлення об’єктивної відповідності кандидата (кандидатів) визначеному законом статусу.

Найрадикальнішими заходами конституційно-правової відповідальності є визнання дільничною виборчою комісією голосування на виборчій дільниці недійсним та визнання окружною виборчою комісією голосування на виборчій дільниці недійсним, коли не можуть бути достовірно встановлені не просто кількісні показники голосування, а й неможливо об’єктивно визначити їх якісну характеристику – хто із учасників виборчого про-

цесу отримав перемогу на даній дільниці. Відповідно до чинного Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про вибори народних депутатів України” дільнична виборча комісія може визнати голосування на виборчій дільниці недійсним у разі встановлення нею порушень вимог виборчого закону, внаслідок яких неможливо достовірно встановити результати волевиявлення виборців, за наступних обставин: 1) виявлення фактів незаконного голосування (опускання виборчого бюлетеня до виборчої скриньки за виборця іншою особою, крім спеціальних випадків; голосування особами, які не включені до списку виборців на цій виборчій дільниці або включені до нього безпідставно; голосування виборцем більше ніж один раз), у кількості, що перевищує десять відсотків виборців, які отримали бюлетені на виборчій дільниці; 2) знищення або пошкодження виборчої скриньки (скриньок), що унеможливує встановлення змісту виборчих бюлетенів, якщо кількість цих бюлетенів перевищує десять відсотків кількості виборців, які отримали виборчі бюлетені на виборчій дільниці; 3) виявлення у виборчих скриньках виборчих бюлетенів у кількості, що перевищує більш як на десять відсотків кількості виборців, які отримали виборчі бюлетені на виборчій дільниці. Окружна виборча комісія може прийняти рішення про визнання голосування на виборчій дільниці недійсним у випадку виявлення при повторному підрахунку голосів виборців на відповідній виборчій дільниці вищезазначених обставин, а також при виявленні фактів навмисного створення перешкод у здійсненні повноважень членами виборчих комісій чи реалізації офіційними спостерігачами, представниками засобів масової інформації права бути присутніми під час проведення голосування на виборчій дільниці у приміщенні, де проводиться голосування, на засіданні виборчої комісії при підрахунку голосів, встановленні результатів голосування на виборчій дільниці, а так само неправомірного недопущення зазначених осіб у приміщення для голосування.

Таким чином, український законодавець обрав варіант визнання голосування недійсним, а, отже, і юридичну незначущість виборчих дій і їх наслідків тільки на певній території – виборчій дільниці. Стосовно результатів волевиявлення виборців територіальних виборчих округів та в цілому по Україні вітчизняним законодавством питання не врегульовано, що вважаємо істотним недоліком закону про вибори народних депутатів. Приклад президентських виборів 2004 року яскравий доказ цього. Тому Закон України “Про вибори народних депутатів України” в редакції від 7.07.2005 р. потребує удосконалення в частині визнання недійсними і виборів, наприклад, якщо під час голосування або при підрахунку голосів мали місце порушення виборчого закону, що вплинули на результати виборів (підкуп виборців, значне перевищення партіями (блоками) – переможцями витрат на виборчу кампанію, ніж це передбачено розмірами виборчого фонду, використання “адміністративного ресурсу” і т. ін.), чи коли визнано недійсним голосування на ¼ частині виборчих дільниць або в 1/3 територіальних виборчих округів та в інших випадках. А. Постніков та Л. Алехічева справедливо стверджують, що якщо у ході виборів допущені істотні відхилення від встановленого законом порядку, наслідки яких настільки серйозні, що ці вибори неможливо визнати вільними і як такі, що точно відображають волевиявлення громадян, то обов’язком держави є створення громадянам належних умов для оскарження результатів виборів на предмет визнання їх недійсними [7].

Водночас вважаємо необхідним доповнити Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про вибори народних депутатів України” розділом “Повторні вибори”. Не варто залишати поза увагою той факт, що визнання голосування чи виборів недійсними акумулює в собі не тільки елементи кари для правопорушників, але й правовідновлюючу функцію, яка повинна проявлятися в наданні можливості виборцям реалізувати своє виборче право належним чином, тобто засто-

сування цих заходів конституційно-правової відповідальності повинно мати наслідком призначення і проведення повторних виборів.

Таким чином, підводячи підсумок аналізу заходів конституційно-правової відповідальності учасників виборчих перегонів, необхідно зазначити, що чинний закон по виборах народних депутатів України потребує удосконалення шляхом визнання у ст.117 окремого різновиду юридичної відповідальності - конституційно-правової, необхідно також здійснити законодавчу систематизацію заходів конституційно-правової відповідальності за виборчі правопорушення, розширити їх, доопрацювати підстави застосування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Штурнев А.Е. Конституционно-правовая ответственность за избирательные правонарушения в Российской Федерации: общеправовая характеристика и юридическая природа мер: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.02. –Иркутск, 2004.
2. Князев С.Д. Российское избирательное право: Учебник. –Владивосток: Изд-во ДВГУ, 2001. –С.408-409.
3. Игнатенко В.В. Правонарушения и юридическая ответственность в избирательном процессе: Учебное пособие. –Иркутск: Избирательная комиссия Иркутской области, Институт законодательства и правовой политики, 2003. –С.17-18.
4. Сунцов А.П. Правонарушения в сфере избирательной системы субъекта Российской Федерации: Монография. –Тюмень: Уральск. гос. юрид. академия, Тюменск. юрид. ин-т МВД России, 1999. –С.42.
5. Матейкович М.С. Правовое регулирование выборов в органы государственной власти субъектов Российской Федерации: Монография. –Тюмень: Изд-во Тюменск. гос. ун-та, 1999. –С.31-32.
6. Игнатенко В.В. Конституционно-правовая ответственность в избирательном

процессе // Вестник Избирательной комиссии Иркутской области. –2002. -№ 4. –С.43.

7. Постников А.Е., Алехичева Л.Г. Недей-

ствительность выборов: законодательство и судебная практика. –М.: «Права человека», 2001. –С.8.

Марцеляк О.В. Заходи конституційно-правової відповідальності учасників виборчого процесу в Україні // Форум права. -2005. -№ 1. –С.50-57 [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2005-1/05moprvi.pdf>

Розглянуті ретроспективні аспекти конституційно-правової відповідальності учасників виборчого процесу

Марцеляк О.В. Мероприяття конституційно-правової відповідальності учасників виборчого процесу в Україні

Рассмотрены ретроспективные аспекты конституционно-правовой ответственности участников избирательного процесса.

Martseljak O.V. Action of the constitutionally-legal responsibility of participants of selective process in Ukraine

Retrospective aspects of the constitutionally-legal responsibility participants of selective process are considered.